

5469

5470

5471

5472

1904

9(47.925)

5-16

№ 10

„ՈՅՐ“-Ի ԳՐԱԴԱՐԱՆ

№ 10

92

Հ. ՊԱՆՈՐԵԱՆ

ԷՔՍՉԱՅԻ

ՄԱՆՏԻՐԱՆ

Թ. ԱՐԻՐԶ

Արալ. Հայոց. Թեմ. տպարան

1921

ՍՈՒՅՏ

ԳՎ. - 0

37229-67 Գ.

ԷՔՍՇՈՒՆԻ ԱՌԱՆՏԻՐԱՆ*)

(Տասնամյակի առթիւ)

I

Ներկայ լույս ամսի 4-ին լրանում է տասնամեակն այն օրանից, երբ իր երկրից արտաքսւած շահճը՝

*) Մի քանի տարի սրանից առաջ, 1917 թվին, եւ հրատարակեցի «Յեղափոխական շարժումները Պարսկաստանում» գրքուկը, որ տալիս էր անցքերը, սկսեալ սահմանադրական ակտի շարժման սկզբնաւորութիւնից, 1906 թվից (սրովհետեւ սահմանադրական պատիւ շարժումն այս երկրում շատ հին պատմութիւն ունի) մինչև բռնակալի՝ Մահմեդ Ալի շահի զահնդէցութիւնն ու երկրի սահմաններից արտաքսուած 1909 թ. լույս 3-ին Ներկայ մտեղրափան, որ սեղմ գծերով ներկայացնում է էքս շահի աւանտիւրան, պատկանում է այդ շարժման երկրորդ փուլին, երբ, վերադարձնող Պարսկաստանը նւիրւած էր խաղաղ, սահմանադրութեան շինարարութիւն:

Հ. Պ.

50910-Ա.Լ.

Մուհամէդ Ալին Օղեսայում և արտասահմանում մի քանի տարւոյ հանգստից յետոյ ուզեց փորձ փորձել և այն վերջին փորձն, իր կորցրած գահը վերստանալու համար:

Այս տասը տարւոյ ընթացքում Պարսկաստանի դիւրով շատ բաներ անցան ու դարձան, այսպէս ասած, շատ ջրեր հոսեցին և այժմ էլ, ինչպէս տառը տարի սրանից առաջ, նրա քաղաքական վիճակը, նրա միջազգային դրութիւնը համարեա միևնոյնն է, ինչ որ առաջ էր. այս դարաւոր իրանում կարճէք ամեն ինչ դատապարտւած է արձանացման, նա ուզում է կարճէք առաջ շարժւել, բայց և միշտ միևնոյն տեղումն է կանգնած:

Պարսկական լեզափոխութեան առաջին լաղթանակը 1909 թ. յուլիսին և պարսկական արքայութեան ջախջախումն ի դէմս Մուհամէդ Ալու անկման, առաջին

հայեացքին առաջադիմութեան նոր ուղի էր բաց անում կարճէք, նոր հեռանկարներ՝ դեմոկրատացած Պարսկաստանի համար: Երկրորդ Մէջլիսը, Պարսկաստանի պարլամենտն ամբողջ երկու տարի էր կանոնաւորապէս գործում էր, ճիշտ է, արևելեան դանդաղկոտութեամբ, «եափաշ-եափաշ», բայց և Պարսկաստանն օրէց օր նորանում էր, վերանորոգման ուղին էր բռնել: Մէջլիսը մի շարք կարեւոր օրինագծեր արդէն անց էր կացրել՝ զինւորական, ֆինանսական, կրթական և այլն*): պակասը լրացնում էին հէնց նոյն Մէջլիսի կողմից հրաւիրւած օտար ինստրուկտորները, որոնք աշխատում էին զանազան մինիստրութիւնների մէջ և հիմնական ընթացիկայի ենթարկում

*) Բերարը տալիս է Ս. Մէջլիսի լուծած խնդիրների ցանկը. V. Berard, «*Revolution de la Perse*», Paris 1910, p. 355. Է. Պ.

նրանց գործունէութիւնը: Աչքի ընկնող դեր էր կատարում, մանաւանդ, պարսկական ֆինանսները կարգաւորող զանձապետ Մորգան Շուստերը, Ամերիկայից հրաւիրւած, որ 1911 թւի սկզբներին գործի անցաւ, և չանցած հազիւ վեց ամիս, այնպէս կարգաւորեց Պարսկաստանի ֆինանսները, որ նրան ամենափայլուն վիճակի հասցրեց: Այն կործինքն էր տիրում, որ չանցած մի քանի տարի և Պարսկաստանը ոչ միայն բոլորովին կազատէր իր պարտատէրերի, առանձնապէս Ռուսաստանի ճիրաններից, այլև իր ուրոյն, անկախ տնտեսութիւնը կունենար, որ անշուշտ, իւրաքանչիւր պետութեան նաև քաղաքականապէս անկախ, ինքնուրոյն գոյութեան ամենաէական պայմանն է:

Սակայն Պարսկաստանի տնտեսական և քաղաքական անկախութիւնն, անշուշտ, չէր կարող հա-

ճելի լինել ժամանակի հովանաւորող երկու կապիտալիստ պետութիւնների՝ Ռուսաստանի և Անգլիայի համար, որոնք, ինչպէս յայտնի է, 1907 թւի համաձայնութեամբ Պարսկաստանն ազդեցութեան գոների էին բաժանել և իւրաքանչիւրն իր ազդեցութեան շրջանում անխնայօրէն ծծում, հարստահարում էլ այս հարուստ, բայց թշուա երկիրը:

Պարսկաստանի անկախ զարգացումին հաշտ աչքով նայել չէր կարող մանաւանդ հիւսիսային հարևանը՝ ցարական Ռուսաստանը, որին առիծի բաժինն էր ընկել հիւսիսում՝ Ատրպատական, Գիլան, Մազանդարան, Խորասան, նաև կենտրոնական պարսկաստանն երկրի մայրաքաղաքով, մինչև Իսպահանը: Սակայն բացարձակ և վրանբաց ձևով դէմ գնալ Պարսկաստանի սեփական այս քայլերին, Ռուսաստանը չէր կարող, Պարսկաս-

տանի «անկախութիւնն և անձեռնմխելիութիւնը պահպանելու» այն սկզբունքների պատճառով, որ հովանաւոր երկու պետութիւնները, թէկուզ ձեռնադրէն, դրել էին իրենց համաձայնութեան հիմքում՝ 1907 թւին, Բալց կային դրա համար ուրիշ միջոցներ, անուշղակի ճանապարհներ. կար մի պատրաստի դիմակ, որի յետևում ուսական գէմքը կարող էր արտաքին աշխարհի համար աննկատելի իր դիւային և դաւադրական ծածուկութիւններն անել: 'Կա' էքս ըահն էր, Սուհամէդ Ալին, որ իր գահակալութեան քառամեայ ընթացքում ուսական շահերին հրա-
որէն ընդառաջ էր գնացել, որին ի վարձատրութիւն, նա առաջնական հիւրասիրութիւն էր գտել նրա գեղեցիկ նաւահանգստներից մէկում և որ նայն՝ 1911 թւականի ամրան, իր գերուկ, բալց յոգնած և տարագիր մարմինը կապ-

դուրում էր Սարիենբադի ջերմուկներում՝ Վիեննային մօտիկ:

II

Այսպէս ուրեմն, թէ արտաքին և թէ մանաւանդ ներքին հանգամանքները, որի մասին շուտով կը տեսնենք, էքս շահի ձեռնարկելիք արկածախնդրութեան համար խոստանում էին յաջողութեան բոլոր հաւանականութիւնները. և նա, յայտնելով ի, յունիս ամսի վերջերին թողնելով Սարիենբադը, incognito, տաճկական անցադրով անցնում է Ռուսաստանի վրայով, Կասպից ծովի ափին՝ Պետրովսկ նաւահանգստում նստում է սեփականատէր Կուլիաեի «Քրիստափոր Կուլմը» նաւն և յուլիսի 4-ին դուրս է գալիս պարսկական ափը՝ Գիւմիշթէփէում, Աստրաբադի շրջա-

նում, թուրքմենների մօտ, ուր վաղուց նրա գործակալները նրա համար հող էին պատրաստել:

Պարսկական կառավարութիւնը, որ, ինչպէս երևում, է իր արտասահմանեան ներկայացուցիչների միջոցով իրազեկ էր եղել Մահմեդ Ալու ձեռնարկին, դեռ դրանից առաջ կտրուկ միջոցներ է ձեռք առնում զրա առաջն առնելու: Յուլիս 2 ին Թիֆլիսի պարսկական հիւպատոսն, ազդարարում է Կախանովսկուն՝ Մահմեդ Ալու ազենտների մասին, որոնք Բաքու էին հասել. որին, ի պատասխան, վերջինս շտապում է հաւաստիացնել, որ թէ Թիֆլիսի ժամդարմական վարչութիւնն ու գաղտնի ստտիկանութիւնն և թէ Բագուի պահպանական բաժանմունքն ալդպիսի անձնաւորութիւնների մասին տեղեկութիւններ չունին: Բայց հետաքրքրականն այն է, որ երբ «ամեն բանից անտեղեակ» ուս կառավար-

ութեան արտաքին գործոց մինստրութեան գործավար՝ Ներատովը հեռագրական հրահանգ է ուղարկում և ան՝ յուլիս 6-ին, Վեննայի իր դեսպան Գիրսին, նախագգուշացնելու Մահմեդ Ալուն իր ձեռնարկների համար, վերջինս յայտնում է իր մինիստրին, որ էքսշահն այլևս Մարիենբադում չէ:

Պարսկական կառավարութիւնն այնուհետեւ շարունակում է ուժեղացնել երկրի պաշտպանութեան գործը՝ դիպլոմատիկական քայլերի և երկրի ներքին ամրացման միջոցով: Յուլիս 11-ին, նա ուղղում է հովանաւոր երկու պետութիւնների Թէհրանի դեսպաններին նոյնանման նոտա, որով դատապարտում է առանձնապէս ուս կառավարութեան բռնած կոտորածների գիրքը, իշխեցնում 1909 թ. էքսշահի զահրնկեցութեան առթիւ պետութիւնների հետ կազմած արձանագրութեան §. §. 10 և 11-ը, որոնք

վերաբերում են նրանց յանձնառութիւններին՝ շահի կենսութաշարի, նրա հեռացման և հովանաւորութեան մասին և, ներկայ դէպքերի ընթացքում լինելիք բոլոր վնասների պատասխանատուութիւնը թողնում է իշխեալ պետութիւնների վրայ:

Այս խնդիրների վերաբերմամբ, ինչպէս երևում է տեղի ունեցող հեռագրական բանակցութիւններից, կատարւած երկու պետութիւնների՝ Անգլիայի և Ռուսաստանի միջև, հրատարակւած ռուսական «նարնջագոյն գրքում»,*) երևան են գալիս երկու տարբեր տեսակէտներ: Պետերբուրգի անգլիական դեսպան՝ Բիւկենենը Մահմեդ Ալու յաջողութիւնը համարելով անգլիական շահերին հակառակ, իր կառավարութեան կողմից առաջարկում է ներատուրին, կանգնել

*) «Сб. дипл. док», Вып. VII. С. Петерб. 1913 г. 2. 91.

պարսկական կառավարութեան կողմը և պաշտպանել նրան էքս շահի ստնձգութիւններից, ինչոր հետևողաբար ըզխում է վերոյիշեալ արձանագրութեան §. §. 10 և 11-ից, որի բոլորովին հակառակը, ներատուր, պնդում է չէզոքութիւն պահպանելու տեսակէտի վրայ, Պարսկաստանի, իբր թէ ներքին բնոյթ կրող այս իրադարձութիւններում: Նա խօսում է մինչև իսկ Ռուսաստանի հասարակական կարծիքի մասին, մի բան, որ ցարական կառավարութիւնն երբէք և ոչ մի խնդրում հաշի չէ առել իր գոյութեան ամբողջ ընթացքում:

Ռուս կառավարութիւնն այնուհետև սկսում է վարել իր անջատ քաղաքականութիւնը ներկայ խնդիրներում: Թէհրանի նրա դեսպան Պակլիսկի Կագել մի շրջաբերական հեռագրով հրահանգում է Պարսկաստանի իր հիւպատոսներին, որ խիստ «չէզոքութիւն» պահ-

պանեն պարսկական կառավարութեան և Մահմեդ Ալու միջէ լինելիք ընդհարումներում, հետու պահեն պարսկական իշխանութիւնը խիստ միջոցների գործադրումից, արգիլեն ռուսահպատակների միջամտութիւնն ու մասնակցութիւնը և անստատոյէներին՝ կոնսուլական կանոնադրութեան § 177-ի տրամադրութեան համաձայն ձերբակալեն և ուղարկեն Ռուսաստան։ Այլև հեռագրական կապադրութիւն է ուղարկում, որ յստացնեն Կովկասեան և մերձկասպեան սահմանագլուխներն, արգիլելու համար ռուսահպատակ լեղափոխականների անցքը։ Այնուհետև, պարսկական կառավարութեան լիշեալ նոտային պատասխանելով, լայտնում է, որ ինքը բոլոր միջոցները ձեռք է առել արգիլելու էքս շահի հակա-կառավարական ազդեցիկան, որ շահի երևան գալը հետևանք է պարսկական կառավարութեան ա-

պիկարութեան, կուսակցական պայքարների, Մէջլիսի անգործութեան և այլն, և այս բոլորի հիմամբ պարսկական կառավարութիւնը չի կարող գերծ համարել իրեն պատասխանատուութիւնից, եթէ կա, տարւող գէպքերի ժամանակ ռուսական կառավարութեան շահերին կամ նրա հպատակներին օրէէ վրնաս հասնի։

Պարկական կառավարութիւնը միևս կողմից ներքին ֆրոնտն ամրացնելու համար մի շարք միջոցների է ձեռնարկում։ Վարչապետ Սփահդարը մի շարք պահանջներ տրած լինելով Մէջլիսին և մերժումն ստանալով, հաւանաբար իրբև ռուսօֆիլի, հրաժարական է տալիս և նոր վարչապետ է ընտրւում Բախտիար ցեղապետ Սամսամուս Սալթանէն։ Հեռագրւում է Եւրոպա, որ Սարգար Ասադն անմիջապէս Թէհրան վերադառնալ։ Ամսի 6-ին Մէջլիսն ու Բախտիար-

ներն երկարատե խորհրդակցութիւն են կատարում Մահմեդ Ալիին գիմագրելու միջոցների մասին, կատարում է սահմանադրական ոլտերի մոբլիգացիա և ամսի 8-ին Թէհրանում հրատարակում է զինւորական դրութիւն:

III

Նախ քան էքս շահի դեսանտը Գումիշթէփէում, նրա գործակալները մեծ գործ էին կատարել Եւթանդ, և մեծ յաջողութիւններ ունեցել մանաւանդ այդ շրջանի թուրքմէնների մէջ, այնպէս որ շահն՝ ինքն ափ է դուրս գալիս շատ փոքրաթիւ սիտայով՝ Շուտէս սալթանէն, Մոնթագիմ-օլ-մուք, Արշադ-գովէ և մի քանի նրա նախկին մինիստրները և 3 ծառայիչ ձեռնարկի հէնց սկզբում, նա

մեծ աջակցութիւն է գտնում ռուս կառավարութեան տեղական ներկայացուցիչներից, յանձին Աստրաքի հիւպատոս Կոլեժսկի ասեսոր Իվանովի, որին շահն անվերապահօրէն վստահում է, հաղորդելով նրան իր ծրագրերի, զինւորական մարշրուտի, ռազմական ոլտերի և մինչև իսկ իր նիւթական միջոցների մասին: Ենորհիւ տհա ալս հանգամանքի, Իվանովի, Թէհրանի իր գեսպան Կազեյին ուղղած հեռագրական և գրաւոր զաղանի հաղորդագրութիւններից մենք տեղեկանում ենք, որ Գիւմիշթէփէում Շահի շուրջն են հաւաքւում տնմիշապէս, առաջին հերթին մօտ 1000 թուրքմէն, իսկ շուտով սպառւում են՝ 3000 ուրիշ թուրքմէններ, 1000 քուհանցիք, 1000 Բուջուրդի քրդեր, 300 աստրաքացի, Ֆինդերցի, կիդուլցի և նարդինցի ձիաւորներ, Շահրութից 200, Մազանդարանից 1000, Բա-

ЧИТАЛИЩЕ
„КРАСИРА“

չիդ Սալթանէի 300 մարդիկ և Մաղանդարանի (Սաւաթքուհի, Լարիջանի և Ֆիրուզքուհի) 3 ոտաւոր պոլկերը, 1000-ական հաշւած, ընդամենն ուրեմն մօտ 12,000 զինուորական ուժ:

Սակայն մարդիկ հաւաքելը միայն բաւական չէր, հարկաւոր էր նաև նրանց ապրօստը հոգալ և ուղղական գործողութիւնների համար միջոցներ, հալթայթեր, Սակայն պարզուեւ է, որ շահի նիւթական պատրաստի միջոցները շատ չնչին են, մինչդեռ կառավարական բանակը, շնորհիւ գանձապետ Շուսթերի, նիւթապէս ապահովւած է: Եահը փող չունի, ուզեցել է իբր թէ իր թանգարժէք իրերը ուստական բանկում գրաւ դնել, սակայն ինչ-ինչ պատճառներով չի լաջողուել: Աստրաբադի բնակչութիւնից, ուր նա մտնում է յուլիս 9 ին, հաւաքում է 15,000 թուման՝ փոխառութեան

անունով, 11,000 հակ բրնձից տուրք է վերցնում, հաւաքում է ալդ շիջանի խալիսէ (արքունի) կալւածներից մալիաթը, մօտ 30000 թուման. ապա Ռաշիդ Սալթանէին ուղարկում է խորատան, ուր սա փող է հաւաքում և շահի անունով ստացականներ է տալիս: Ալլե, Աստրաբատում նա գրաւել էր 6 թնդանօթ, որից երկուսը դաշտային և չորսը՝ լեռնային և 100 000 փամփուշտ:

Մխիթարական չէ և նրա խառնիճաղանձ բանակի բարոյական վիճակը: Եռամսրոյցիները, ճիշտ է, նրա ամենազստահելի և հարիճ կուռքներն են, սակայն զբաղւում են թալանով և զինուորական պարտականութիւններին քիչ են ուշք դարձնում: ալդ տարրերի մէջ գոյութիւն ունի նաև ցեղային անտաքոնիդ — «չէրէֆներ», «չունիները», որոնց զեկավարելը շատ դժւար է և շահն ստիպւած է նրանց

վրայ ազդել նրանց հոգեւոր պետե-
րի միջոցաւ: Շահի գլխաւոր յոյսը
մնում են ուրեմն մազանդարան-
ցիներն՝ Իսմայիլ խանի, Ռաշիդ-
Սալթանի գորքը: Ահա այս պիտի
ազգմական, նիւթական և բարո-
յական կազմովն էյոր շահն սկսում
է իր պատերազմական գործողու-
թիւնները:

Նրա բանակի աջ թևը շարժ-
ւում է Ռաշտի ուղղութեամբ, գը-
րաւելու այն և կապ պահպանելու
շահսեանների և Ղազախի վաչ-
կատունների հետ, իսկ ձախ թևը,
Գեմավենդի վրայով առաջ է շարժ-
ւում դէպի Թէհրան: Ըռաջին յա-
ջող ընդհարումն ունենում է Սար-
գար-Արշադը՝ Գամղանի կիրճում,
Զէյդամ-ու-սալթանէի բախտիար-
ների հետ, յուլիս 26-ին: Այս յաղ-
թանակից լեռոյ զօրքի ոգին զգա-
լապէս բարձրանում է, զրաււում է
Սիմնան, Գամղան և Շահրութ:

Սակայն այդ հրճանքը կարճա-

տե է լինում: Հէնց յաջորդ օրն,
ամսի 27-ին Փիրուզբուհի մօտ կա-
ռավարական զօրքերի աւանգարդի
հետ, թւով 1500 և Մօխնի Հիւ-
մայունի և Սարգար Մօհթի ղեկա-
վարութեամբ, կուի բռնւած Ռա-
շիդ-սուլթանը, նեղն ընկած, Մահ-
մեդ Ալուց օգնութիւն է խնդրում,
որը սակայն չստացած, պարտւում
է, գերի բռնւում, իսկ բանակը
կորցնում մօտ 100 մարդ: Սակայն
Մահմեդ Ալու գլխաւոր ոյժերը դեռ
կանգուն են:

Հ. Յ. Գաշնակցութիւնն իր մար-
տական լաւագոյն ոյժերն ասպա-
րէզ է բերել Պարսկաստանի սահ-
մանադրութեան և ազատ կարգե-
րին վտանգ սպառնացող այս որ-
կածախնդրութեան հանդէպ: Ան-
նման Քեռին ու Խէչօն, նաև խըմ-
բապետ Գրիգորն և ընկերները
մտոնակցում են Փիրուզբուհի և
միւս կռիւներին: Շահստանի մեր
կենտր. կամիսէն մայրաքաղաքի

պաշտպանութեանն է աջակցում, իսկ վեաերան Եփրեմը, դեռ հանգիստ, մայրաքաղաքումն է և լեակցիոներ շարժմանը վերջին և վճռական հարած հասցնելու իր հմուտ և անվրիպելի ծրագիրն է կազմում. ամբողջ դեմոկրատ պարսկաստանի աչքը նրա վրայ է. իսկ նա դանդաղ է շարժուում և հմուտ զօրապետի նման գիտէ իր գործն և նրա սկսելու ժափանակը: Նա գիտէ թշնամու ոլտն ու արժէքն և սպասում, որ նա շատ մօտենայ մայրաքաղաքին, հեռանայ Կասպիականի ափերից, իր բազայից, ռուսական հաւանական պաշտպանութիւնից և առնագն՝ ապաստանի հնարաւորութիւնից:

Օգոստոսի կէսերին Շահի գլխաւոր բանակն արդէն Թէհրանին մօտիկ է՝ Վարամինում, հազիւ 60 վերստի վրայ, դէպի արեւելք: Եփրեմը Մէջլիսին յայտարարում է, որ ամսի 23-ին դուրս է գալու

Թէհրանից և յաջորդ օրը վերադանալու է, անշուշտ յաղթական: Veni, vidi, vici՝ Եւ իրօք, օգոստ. 23-ին նա դուրս է գալիս մայրաքաղաքից իր 300 ընտիր հայ տղաներով, 3 զնդացիւր և 3 թնդանօթներով. Ամիր Բահադուրի հետ՝ որա 500 բախտիարներով: Նրանց հետեւում են «Times»-ի և «Reuter»-ի թղթակիցները: Եւ իրօք, օգոստ 24-ին նա հեռագրում է Թէհրան, որ Արշադ դովլէին գերել և հրացանազարկ է արել, 100 հոգի նրա զօրքից սպանել, գերել բազմաթիւ թուրքմէններ և բանակը գլխովին ջարդ ու փշուր արել: Գլխովին ջարդւած շահն օգ. 31-ին գլխիկօր վախճում է դէպի Դիւմիշլէվիէ և ապաստան գտնում ափին սպասող ռուսական հիւրընկալ նաւում:

IV

Վերևումն ասացինք, որ Մահ-
մադ Ալու ձեռնարկի համար կա-
յին և ներքին նպատաւոր պայ-
մանները եւ իրօք, երկրի ամեն
կողմերում բոլոր ֆէսդալներն ու
կարածատէր խաներն, ամեն տե-
սակի բէազոսին տարրերը, վաճա-
ռականութեան խոշոր մասը քա-
ղաքներում հրճում էին Մահմեդ
Ալու գալով և մեծամեծ յայտեր
էին կապում նրա արշաւանքի հետ:
Թէ հրանի անզլիական զեապան
Բերկլէյն իր հիւպատոսներից զե-
կուցումներ ունէր ստացած, ըստ
որի, ազգաբնակչութեան մեծա-
մասնութեան համակրութիւնն էքս
շահի կողմն է: Ռաշտի սուս հիւ-
պատոս Նեկրասովը նոյնն է հա-
ղորդում Գիլանի շրջանի վերաբեր-
մամբ, աւելացնելով, որ միմիայն
Քերիմ խանն է, որ իր զինւած
ոյժերով սահմանադրական կառա-

վարութեան պաշտպանութեան հա-
մար կանգնած է: Նա թնդանօթ-
ներ ունի և 500 նոր հրացաննե-
րով զինւած է: Սակայն, Մահմեդ
Ալու զործի ամենակարեւոր աջա-
կիցները հանդիսանում են երկու
ստորապններ՝ Սուլաուդ-գովլէն
(Սամաթ խան) Ատրպատականում
և արքայազն Սալար-էդ գովլէն՝
Համադանի և Քիրմանշահի շրջան-
ներում, թէև նրանց զործողու-
թիւնների մէջ սերտ կապ և ներ-
գաշնակութիւն չի եղել:

Հին գալլ է Սուլաուդ-գովլէն,
էքս շահի այդ զործակիցներից մէ-
կը. երկար տարիներ նահանգապետ
է եղել Մարաղայում, ուր նա ըն-
դարձակ կալւածներ ու գիւղեր ու-
նի: Գոտիական լիդափսիական-
սահմանադրական շարժման սկզբի
շրջանում նա տխուր դեր է կատա-
րել, երկար ամիսներ շրջապատած
պահելով և կաւելով լեղափոխա-
կան Թաւրիզի դէմ: Գիւմիշթէփէ

հասնելուն պէս, շահը, օգոստ. 4-ին սրան նշանակում է Ատրպատականի ընդհանուր նահանգապետ, որ պիտի փոխարինէր Թէհրանի կառավարութեան կողմից նշանակւած Ամանուլլահ Միրզային: Եւ Սուլա ուղղովէն իր 3000 մարդկանցով դուրս է գալիս Մարաղայից, բանակ դնում Վասմինջ՝ թըրքաբնակ մեծ գի. դ, Թէհրան տանող ճանապարհին, Թաւրիզից 20 վերստ հեռաւորութեան վրայ և իր կողմից գաւառապետներ է նշանակում Արդաբիլում, Մարանդում և Ղարաբաղում, հետզհետէ գրաւելով այդ վայրերն օգոստոսամուսայ ընթացքում: Թաւրիզն ամեն կողմից շրջապատում է, և պահանջում իրեն յանձնել Թաւրիզի Անջումանի ծայրահեղ անդամներին:

Սուլա էդ դովլէին բացարձակ կերպով աջակցում է Թաւրիզի ժամանակի ռուս հիւպատոս տխրահը-

չակ Միլլերը: Նրա հեռագրական հաղորդագրու թիւները Թէհրանի իր դեսպանին, ամենաթունաւոր տեսլութիւնն և յաճախ զգելի ինսինուացիաներն են պարունակում Թաւրիզի լեղափոխականների և առանձնապէս Ն. Յ. Գաշնակցութեան մասին: Նա յայտնում է, որ Գաշնակցութեան Թաւրիզի օրգան «Անաօտ»-ն եռանդուն ագիտացիա է մղում Վահմեդ Ալուդէմ, որ դաշնակցականներն ու թուրք Ֆիդայիները զինւած են Ռուսաստանից գնւած 2000 մոսիններով և մէկ միլիոն փամփուշտով, որ նրանք պատրաստուած են յարձակել ռուսական կազակների Թաւրիզի օտրիադի վրայ և նրան զինաթափ անել: Կարգադրութիւն է ուղում դեսպանից բռնի ոյժով խլել լեղափոխականների ձեռքից այդ հրացաններն և երբ մերժումն է ստանում, խորհուրդ է տալիս Կազելին, գոնէ պահանջել պարս-

կական կառավարութիւնից, որ զէնքերը լանձնւեն պարսկական կազակների բրիգադային, որին միայն նա վստահանում է:

Այս բոլորի մէջ ճշգրիտն այն է, որ Ռաշնակցութեան Ատրպատականի կենտրոնական կոմիտէն, Մահմեդ Ալու Պարսկաստան ոտք կոխելու օրից, իր բոլոր ուժերը հաւաքած, ամենամեծ աջակցութիւնն է ցոյց տւել պարսիկ աղատական տարրերին, ընդհանրօրէն շարժման դէմ մղւած պայքարում: Ռաշնակցական հարիւրեակը, հանգուցեալ հերոս Նիկայի (Ռումանի) հրամանատարութեամբ, որի ուժերն օրէցօր մեծանում էին Սալմաստի և Ուրմիայի մեր մարմինների կողմից, ամենախոշոր և վճռական դերն է կատարել Վասմիշի, Կարամալիքի և Մարալանի ճակատների կռիւներում, ամեն անգամ լետ մղելով Սուլա-էդ-դուլէի յարձակումներն, այնպէս, որ աղատական Թաւրիզը

մինչև վերջն էլ մնաց անընկճելի:

Յնւիսը սկզբներին, որպէս օժանդակ Մահմեդ Ալու ձեռնարկի, երևան է գալիս պրինց Սալուր-էդ-դուլէն: Արտասահմանից, Տաճկաստանի վրայով, Բաղդադի զօով Պարսկաստան մտնելով, համարեա միայնակ, նա շուտով իր շուրջն է հաւաքում աւելի քան 10,000 մարդ՝ Քիւրդիստանի և Քիրմանշահի շրջանում և կարճ ժամանակում, յուլիս 17-ին զրաւում է Քիրմանշահ, նահանգապետ նշանակելով Ամն-օլ-Մուլքին: Այստեղ նրան միանում են Քալհօրի Սարգար Մուշաֆիրը՝ 2000 մարդով, Ալի-Բախան 1500 մարդով, ունեն 6 թնդանօթ: Նա այստեղից հաւաքում է 15,000 թուրքական փող և իւրացնում է մաքսատան եկամուտները:

Սգոտ. 2-ին զրաւելով Համադան, նա մի ղեկավարասինով յայտարարում է, որ եկել է 1) հաս-

տատելու երկրում կարգ ու կանոնը, 2) վերահաստատելու սահմանադրութիւնը՝ (իր հասկացած ձեւով անշուշտ) և 3) վերահաստատելու Մահմեդ Ալի շահին իր գահի վրայ։ Նա այս մտքով մի հեռագիր էլ Թէհրան՝ Մէջլիսին է ուղղում։ Սակայն բոլոր նշանները ցոյց էին տալիս, որ նա Կաջարների գահին տիրելու թագուհ յաւակնութիւններն ունէր։ Օգ. 28 ին Դովլաթաբադի մօտ, կառավարական ոյժերի՝ բախտիար Էմիր Մուֆախսամի գէտ տարած նրա լաղթանակը նրա յոյսերը մի պահ վառում են։ Նա այժմ սպառնում է Թէհրանին, որին նա շատ է մօտիկ, հազիւ 150 վերստ։

Մայրաքաղաքը նորից իրարանցման մէջ է՝ ոտաբաղի մօտիկում։ Թեան պատճառաւ, այդ նշանակում է, որ եմբիւմի՝ գործի անցնելու ժամանակն է։ Եւ իրօք, նա իր անբաժան զինակից՝ բախտիար

Սարգար Բահադուրի հետ միասին դուրս է գալիս Թէհրանից սեպտ. 12 ին և յաջորդ օրը համնում է ռազմաճակատը։ Պատերազմական գործողութիւններին հետեւող «Timmers»-ի թղթակիցը սեպտ. 15-ին հեռագրում է — Նոբարանի մօտ Սալար-դովլէն ջարդեց. 400 ըսպանւած, 200 գերի, զրաւած է 6 թնդանօթ. նա քաշւում է համադան», Սաւէի մօտ, թշնամու բանակի աջ թևի վրայ, այդ առաջին լաղթանակից մի քանի օր յետո՛ւ ճակատամարտը կրկնւում է. Սալար դովլէն երկրորդ անգամ և վճռապէս ջախջախւում և սեպտ. 22-ին թողնւում է համադանն և Կուուդ խանի, Նազար-Ալի խանի և իր բանակի բեկորների՝ 4000 լորերի և քրդերի հետ նահանջում է Բիրուջիրդ և այնտեղից Քիրմանշահ, ուր նրա մարդկանցից շատերը բնատ են նստում անգլիական հիւպատոսարանը։ Այս հոյա-

կապ լաղթանակների մասին Եփրե-
մը հեռագրում է Թէհրան և Թաւ-
րիզի «Առաւօտ»-ին: Հսկա. Զ.ին
նա վերադառնում է Թէհրան, որից
լեռոյ Սալար-դովլէի փոքրացած
ոյժերի դէմ մղուող կռիւները ղե-
կավարում է նրա օգնական՝ Քեռին:

Մահմեդ Ալու ձեռնարկած ա-
ւանտիւրայի լիկւիդատիօնը կատար-
ւած էր:

11

• • • • •

